
ERTL PÉTER

Késő császárkori *epitoma*- és *breviariumszerzők* Petrarca glosszáiban

A tanulmány Petrarca két glosszáját elemzi. Az első, amely egy Livius-passzust kísér a párizsi Bibliothèque nationale de France Lat. 5690 jelzetű kéziratában, arról tanúskodik, hogy a „humanizmus atyja”, egy mára elveszett vagy még nem azonosított kódexében, Eutropius neve alatt valójában Paulus Diaconus Historia Romana című művét olvashatta. A másik, amely a Vatikáni Apostoli Könyvtár Pal. lat. 899 jelzetű Historia Augusta-kódexében található, más széljegyzetekkel együtt azt bizonyítja, hogy Petrarca Florust hitte a liviusi Periochae szerzőjének.¹

Kulcsszavak: Petrarca glosszái, Eutropius, Paulus Diaconus, Florus, *Periochae*

Jelen tanulmányomban Petrarca két glosszáját vizsgálom meg. Az egyik segítségével azt kívánom igazolni, hogy egy mára elveszett vagy még nem azonosított kódexében a „humanizmus atyja” Eutropius neve alatt valójában Paulus Diaconus *Historia Romana* című művét olvashatta. A másik széljegyzet pedig újabb bizonyítékkal szolgál arra, hogy Petrarca

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg. Köszönettel tartozom Imre Zoltánnak az angol nyelvű absztrakt nyelvi-stilisztikai ellenőrzéséért. Petrarca műveire a következő rövidítésekkel hivatkozom, mindig a könyv, fejezet/levél és paragrafus, illetve az ének és verssor számának megadásával: *Fam.* = *Rerum familiarium libri* (ROSSI–BOSCO [1933–1942]); *Gest. Ces.* = *De gestis Cesaris* (CREVATIN [2003]); *Mem.* = *Rerum memorandarum libri* (BILLANOVICH [1945]); *Rem.* = *De remediis utriusque fortune* (CARRAUD [2002]); *Sen.* = *Rerum senilium libri* (RIZZO–BERTÉ [2006–2019]); *TC* = *Triumphus Cupidinis*, *TF* = *Triumphus Fame* (PACCA–PAOLINO [1996]); *Vir. ill.* = *De viris illustribus* (MARTELOTI [1964]); *Vit. sol.* = *De vita solitaria* (BUFANO [1975: I, 261–565]). A felhasznált kiadások oldalszámát csak akkor adom meg, ha az adott mű szövege nincs könnyen visszakereshető egységekre tagolva.

Florusnak tulajdonította a *Periochae* néven ismert Livius-kivonat szerzőségét.

Az 1320–1330-as évek fordulóján Petrarca összeállította azoknak a szerzőknek és műveknek a listáját, amelyeket már igen alaposan tanulmányozott és saját „szellemi javaként” kezelt.² A *Libri mei peculiare*s címen ismert felsorolásban, a történetírók között, négy császárkori *epitoma*- vagy *breviarium*szerző: Iustinus, Florus, Rufius Festus és Eutropius nevét is megtaláljuk.³ Ugyanők más auktorok társaságában felbukkanak a *Triumphus Fame* 1371 körül papírra vetett, végül torzóban maradt változatában (TF 2a) is.⁴ A késői költeményben Petrarca az első három historiográfust egy csoportba helyezi, és megjegyzi róluk, hogy a történelmi eseményeket felületesen tárgyalták,⁵ Eutropiust pedig – nehezen magyarázható módon – tőlük elválasztva, Orosius és Curtius Rufus társaságában szerepelteti.⁶

² Paris, Bibliothèque nationale de France [a továbbiakban: BnF], Lat. 2201, f. 58v. A Cassiodorus *De anima* és Szent Ágoston *De vera religione* című művét tartalmazó kódexről és Petrarca glosszáiról l. RICO (1974) és BELLINI (2010). A *Libri mei peculiare*s listáját – jobban mondva listáit, mert egy hosszabb és egy azt pontosító rövidebb felsorolásról van szó – legutóbb Vincenzo Fera adta ki, aki a korábbi kutatókhoz képest meggyőzőbb értelmezést kínált róla (FERA [2012], a szövegkiadás az 1097–1099. oldalon). A rejtélyes bejegyzést ugyanis Léopold Delisle még a fiatal Petrarca könyvtárának részleges katalógusaként interpretálta (DELISLE [1897]), majd Berthold Louis Ullman magyarázata vált általánosan elfogadottá, aki szerint Petrarca a kedvenc műveit, „ideális könyvtárának” darabjait sorolta fel a kódex utolsó lapján (ULLMAN [1973]).

³ A négy említett történetíró csak az első, hosszabb listán szerepel („Valerius, Livius, Iustinus, Florus, Salustius, Suetonius, Festus, Eutropius”), a második felsorolásból („Valerius, Iustinus, Florus, Salustius”) azonban Festus és Eutropius kimaradt, valószínűleg azért, mert alaposabb megfontolás után Petrarca arra jutott, hogy őket még nem ismeri annyira, hogy műveltségének alapelemeiként tekintsen rájuk; vö. FERA (2012: 1094). Az *epitoma* (*epitomé*) és a *breviarium* műfajának főbb jellemzőit röviden ismerteti ADAMIK (2009: 717–718).

⁴ A TF 2a datálásáról l. PACCA–PAOLINO (1996: 587–591) és főleg MALTA (2015).

⁵ TF 2a, 97–99: *Trogo che col suo stile abbraccia il mondo, / non stringe, e Iustin seco e Festo e Floro / toccar la superficie ma no 'l fondo.*

⁶ Két, végül elvetett, de mindenképpen bizonytalanságot tükröző megoldási kísérlet után; erről l. MALTA (2015: 66–73). TF 2a, 112–114: *Vidi ancor duo Corneli e duo Valeri, / Orosio, Eutropio, Curzio ed altri molti / tutti d'ingegno e d'eloquenzia alteri.*

A csak a „felszín érintő” előadásmód említésével Petrarca nem lebecsülni akarta a kivonat- és összefoglalás-készítőket, hanem e műfajok egyik jellegzetes vonását, a lényegre törő rövideget, tömörséget (*brevitas*) emelte ki.⁷ Ennek a kritériumnak Petrarca maga is meg kívánt felelni történeti műveiben,⁸ így az *epitoma*- és *breviarium*szerzők nemcsak információforrásként, hanem módszertani és stilisztikai modellként is szolgáltak számára, különösen a *De viris illustribus* életrajzait összefoglalni szándékozó, de végül befejezetlenül hagyott *Compendium* írásakor.⁹

A négy említett auktor közül Rufius Festust Petrarca egyszer sem említi műveiben, és a glosszáiban sem bukkan fel a neve. A *Libri mei peculiare*s listáján kívül mindössze két közvetett adatunk van arra, hogy ismerte és talán használta is a *Breviarium*ot. A *Rerum memorandarum libri*ben (3, 12) Petrarca megjegyzi, hogy néhány történetíró kihagyta a császárok sorából Othót és Vitelliust; és e historiográfusok közül az egyik Festus lehet. Eusebius–Hieronymus *Chronicon*jához írt egyik glosszájában pedig Petrarca kijavítja kódexe hibáját, mely szerint a rómaiak *apud Timas* győzték le Zenobia palmürai királynőt, míg ő máshol – helyesen – azt olvasta, hogy a csata Immaenél zajlott (*alias Immas*). Egyik lehetséges forrása itt is Rufius Festus lehetett.¹⁰

Eutropius nevével mindössze háromszor találkozhatunk Petrarca műveiben,¹¹ de elég megvizsgálunk a modern szövegkiadások jegyzetapparátusát és mutatóit, hogy meggyőződjünk róla: a „humanizmus

⁷ MALTA (2015: 63–64): „Nel giro delle terzine si struttura con rapido tratteggio una sorta di embrionale storia della storiografia, attenta ai criteri costruttivi e alle specificità del genere. E così la »superficialità« di Giustino, Festo e Floro [...] è elemento intrinseco alla tecnica dell’epitome, non un dato svalutativo [...]”.

⁸ A *brevitas* retorikai követelményéről l. például ps.-Cic. *Rhet. ad Her.* 1, 9, 14; Quint. *Inst. orat.* 4, 2, 40–51; Petrarca ez utóbbihoz írt glosszáit kiadta ACCAME LANCILLOTTA (1988: 61, 450–457. glossza). Petrarca történetírói alapelveiről – köztük a *brevitas* igényéről – remek elemzést nyújt Caterina Malta a *De viris illustribus* Ádámtól Herculesig terjedő életrajzainak kritikai kiadásához írt előszavában: MALTA (2008: LVII–CLXXXIX).

⁹ Vö. DE CAPUA (2012).

¹⁰ BILLANOVICH (1996b); BILLANOVICH (1996c: 231, 290. glossza és 239. j.); vö. CHERCHI (2005).

¹¹ *Sen.* 16, 5, 21–22; *Vit. sol.* 2, 13 (BUFANO [1975: I, 520–522]); a *TF* 2a vonatkozó passzusát l. fent.

atyja” ennél lényegesen többször merített a *Breviarium ab urbe condita* szerzőjétől. Ránk maradt Petrarca könyvtárának egy kódexe is – Paris, BnF, Lat. 5802 –, amely Suetonius császáraletrajzai, Ausonius *Caesaresé*-nek egy részlete,¹² Florus *Epitomaeja*, Frontinus *Strategematája*, valamint Cicero első négy *Philippicája* és *Tusculumi eszmecsereje* mellett Eutropius tíz könyvét is tartalmazza.¹³ A kézirat az 1350-es évek első felében kerülhetett Petrarca tulajdonába, és az a kevés széljegyzet, amelyet a margókon hagyott, arról tanúskodik, hogy a legtöbb felsorolt művet – köztük Eutropius *Breviariumát* – illetően nem ez volt az elsődlegesen használt példánya.¹⁴

Ezt támasztja alá az a glossza is, amelyet Petrarca ma Párizsban őrzött Livius-kódexébe (Paris, BnF, Lat. 5690) jegyzett be. Az *Ab urbe condita* 22. könyvében Livius rögzíti, hogy a Trasimenus-tónál vívott csatában a rómaiak 15000 embert veszítettek, Hannibal pedig 2500-at – Petrarca kódexének hibás olvasata szerint 1500-at –, nem számolva ebbe bele a később elhunyt sebesülteket. Majd megjegyzi, hogy más történetírók jóval több halottról tudósítanak:

Quindecim milia Romanorum in acie cesa sunt; decem milia sparsa fuga per omnem Etruriam adversis [aversis *ed.*] itineribus urbem petiere; mille [duo milia *ed.*] quingenti hostium in acie, multi postea utrinque ex vulneribus periere. Multiplex cedes utrinque facta traditur ab aliis [...]. (f. 180va, Liv. 22, 7, 2–3)¹⁵

A lap két szövegoszlopa közé, a római halottak száma mellé (*Quindecim milia Romanorum*) Petrarca három, háromszög alakban elrendezett pontot tett, majd ezt az utalójelet megismételte az alsó margóra írt széljegyzete előtt. Az 1350-es évekre datálható glosszában pedig megadta, pontosan hány fő is lehetett a veszteség más történetírók szerint: *XXV milia*

¹² GREEN (1991: 161–163).

¹³ A kódex Eutropius-szakasza (ff. 116r–132r) a szöveghagyomány A *classis*ába sorolható, l. SANTINI (1979: V–VII); REYNOLDS (1983: 159–160).

¹⁴ Petrarca csak a *Philippicákat* (ff. 132r–147v) látta el jelentősebb számú széljegyzettel. A kódex részletes leírásához és Petrarca glosszáinak kiadásához l. BERTÉ (2009) és BERTÉ (2011: X–XI; XVI–XVIII; 3, 1. glossza).

¹⁵ Mértékadó kiadás: WALTERS–CONWAY (1964).

*dicit Eutropius libro 3° in medio, capitulo „Igitur Hanibal” et Orosius 4° libro prope finem, capitulo „Igitur Hanibal”.*¹⁶ Vagyis Eutropius 3. könyvének közepén és Orosius 4. könyvének vége felé, mindkettejükénél az *Igitur Hanibal* kezdetű fejezetben, 25000 halotról lehet olvasni.¹⁷ A beszámolók közötti eltérést Petrarca jelezte is a *De viris illustribus* Hannibálról szóló fejezetében, amelyet az 1350-es évek második felében illesztett be a történeti mű életrajzai közé:¹⁸

Quindecim milia Romanorum in acie periere – hec est Titi Livii sententia de multis electa; alii nempe aliter; apud quosdam viginti quinque milium numerum invenio –; reliquorum enim aliter atque aliter pereuntium non est numerus; decem milia diversis itineribus fuga Romam revexit. Hostium nonnisi mille quingenti in prelio ceciderunt; ex vulneribus dehinc utriusque partis plurimi. (*Vir. ill.* 17 [*Hanibal*], 34)

A passzus egyértelműen a párizsi Livius-kódex szövegére és Petrarca glosszájára támaszkodik, és csak ez utóbbi árulja el minden kétséget kizáróan, hogy a 25000 római áldozatról szóló adatot Petrarca Eutropiustól és Orosiustól vette.¹⁹ A széljegyzetnek azonban van egy problematikus pontja. Míg Orosius esetében találunk *Igitur Hanibal* kezdetű passzust,²⁰

¹⁶ Vö. CICCUTO et al. (2012: 284, 249. glossza).

¹⁷ Vö. Eutr. *Brev.* 3, 9, 2, Paris, BnF, Lat. 5802, f. 119vb: *Inde ad Tusciam veniens Hannibal Flaminius consuli occurrit. Ipsum Flaminius interemit; Romanorum XXV [XXV milia ed.] cesa sunt, ceteri [cetera ed.] diffugerunt.* Oros. *Hist.* 4, 15, 5: *Haec pugna ad Trasumennum lacum facta est. Ubi exercitus Romanus infelicissime arte circumventus Hannibalis funditus trucidatus est; ipse quoque consul occisus; XXV milia Romanorum in eo proelio caesa, sex milia capta referuntur.* Mértékadó kiadások: SANTINI (1979) és ZANGEMEISTER (1882).

¹⁸ A párizsi Livius-kódexbe írt glosszák – köztük az itt elemzett széljegyzet – és a *De viris illustribus* nem római hadvezérekről (Nagy Sándor, Pyrrhus, Hannibal) szóló fejezeteinek kapcsolatáról és az egyes életrajzok datálásáról l. FENZI (2015), további bibliográfiai hivatkozásokkal.

¹⁹ Vö. FENZI (2015: 22; 28). A *De viris* kritikai kiadásában Guido Martellotti csak Orosiusra hivatkozik: MARTELOTTI (1964: 87, *ad loc.*).

²⁰ Oros. *Hist.* 4, 15, 2: *Igitur Hannibal sciens Flaminius consulem solum in castris esse, quo celerius imparatum obrueret primo vere progressus arripuit propiorem sed palustrem viam et cum forte Sarnus late redundans pendulos et dissolutos campos reliquerat, de quibus dictum est: „et quae rigat aequora Sarnus” [Verg. *Aen.* 7, 738]. Petrarca Orosius-kódexében valószínűleg ezzel a passzussal kezdődött a caput.*

Eutropius művének kritikai kiadása szerint a *Breviarium*ban nincs ilyen, és Petrarca ma ismert egyetlen Eutropius-kódexe (Paris, BnF, Lat. 5802) is ezt támasztja alá.²¹ A glosszát kiadó Enrico Fenzi fel is teszi a kérdést, hogy Petrarca talán tévedett, vagy esetleg az Orosius-caput kezdőszava-it vette előre Eutropiushoz?²²

A problémára a *Breviarium* utóéletének vizsgálata kínál megoldást. Eutropius tíz könyvét a 8. század második felében Paulus Diaconus átdolgozta, és további hat könyvben, 552-ig folytatta Róma történetét, Adelpergának, Desiderius longobárd király lányának dedikálva *Historia Romana* című művét. Ezt aztán Landolfus Sagax bővítette tovább az ezredforduló táján, aki más auktoroktól merítve, hosszabb-rövidebb interpolációkkal tűzdeltte tele és újabb tíz könyvvel toldotta meg Paulus munkáját, 813-ig tárgyalva az eseményeket.²³

Az a passzus, amelyre Petrarca a glosszájában utal, Eutropiusnál (3, 9, 2) így kezdődik: *Inde ad Tusciam veniens Hannibal Flamini consuli occurrit*. Paulus Diaconus azonban megváltoztatta a mondat elejét, így nála már ezt olvassuk: *Igitur Annibal ad Tusciam veniens Flamminio consuli occurrit*.²⁴ Landolfus Sagax pedig megtartotta Paulus verziójának első szavait, de aztán Orosius jóval hosszabb beszámolójával folytatta kompilációját: *Igitur Hannibal ad Tusciam veniens, sciens Flamini consulem solum in castris esse, quo celerius imparatum obrueret, primo vere progressus arripuit propriorem sed palustrem viam [...]*.²⁵ Vagyis Eutropiusnál nem, de művének mindkét átdolgozójánál és folytatójánál megtaláljuk az *Igitur Hannibal* kezdetű passzust, amelyre Petrarca hivatkozik a Liviushoz írt széljegyzetében. Ebből arra következtethetünk, hogy mára elveszett vagy még lappangó kódexében Eutropius neve alatt valójában Paulus Diaconus vagy Landolfus Sagax munkáját olvashatta – valószínűleg az előbbiét. Paulus Diaconus *Historia Romanája* ugyanis sokkal népszerűbb

²¹ Ráadásul a kódexben a *milia* szó kihagyása miatt csak 25 római halotról olvasni (l. fent), és semmi jele, hogy Petrarca észrevette volna a hibát. Ez is arra utal, hogy nem ezt az Eutropius-kódexet használta; igaz, a hibát *ope ingenii* is javíthatta.

²² CICCUTO et al. (2012: 284, 249. glossza); FENZI (2015: 22, 23. j.).

²³ Vö. MORTENSEN (1999–2000: 101–103); CHIESA (2001).

²⁴ Paulus Diaconus, *Historia Romana*, 3, 9 (CRIVELLUCCI [1914: 44]).

²⁵ Landolfus Sagax, *Historia Romana*, 3, 7 (CRIVELLUCCI [1912–1913: I, 61–62]), vö. Oros. *Hist.* 4, 15, 2.

volt a középkorban, mint Landolfus Sagax azonos című műve, sőt, több példányban másolták az eredeti Eutropiusnál is.²⁶ Másrészt a Paulus-kézirathagyomány többségéből hiányzik az Adelpergához írt ajánlólevél, amely nemcsak a szerző nevét tartalmazza, hanem az átdolgozásról is tudósít, így számos középkori olvasó hihette, hogy az első tíz könyvet illetően az eredeti Eutropiust tartja a kezében.²⁷ Továbbá, Landolfus Sagaxnál a kérdéses passzus szinte teljes egészében Orosiustól lett át-emelve, ami Petrarcanak sem kerülte volna el a figyelmét, ha Landolfus *Historia Romanáját* forgatta volna; ebben az esetben nem is lett volna sok értelme megkülönböztetnie „Eutropius” és Orosius *Igitur Hanibal* kezdetű caputját. Végül, a passzus helyének meghatározása is jobban illik Paulus, semmint Landolfus művére: míg előbbinél a glosszában megadott szöveghely tényleg a 3. könyv közepe táján (*libro 3° in medio*) olvasható, addig utóbbinál körülbelül a könyv egyharmadánál. Mindezt figyelembe véve több mint valószínű, hogy Petrarca egy olyan kódexet birtokolt, amely az Adelpergához írt dedikáció nélkül, Eutropius neve alatt tartalmazta Paulus Diaconus *Historia Romanáját*, és amelyet ő – legalábbis az első tíz könyvet – Eutropius eredeti művének hitt.

Iustinust és Florust Petrarca jóval többször említi műveiben és glosszáiban, mint Rufius Festust és Eutropiust. Iustinusnak ugyan felrótta, hogy a zsidó nép történetét illetően megbízhatatlan, Nagy Sándorral szemben pedig elfogult, ennek ellenére a *scriptores nobiles* közé sorolta, és gyakran vett át tőle idézeteket és információkat. Florus pedig az egyik legfontosabb forrása volt a római nép történetének kutatásához, akit elegáns stílusa miatt is nagyra értékelt.²⁸ Az alábbiakban egy olyan Petrarca-glosszát szeretnék elemezni, amelyben mindkét történetíró neve szerepel.

A ma a Vatikáni Apostoli Könyvtárban, Pal. lat. 899 jelzet alatt őrzött kódexről másoltatta le magának Petrarca a *Historia Augusta* császárele-

²⁶ Lars Boje Mortensen 16 Eutropius-, 65 Paulus Diaconus- és 20 Landolfus Sagax-kódexet számolt össze a 14. századig bezárólag (kivonatok nélkül): MORTENSEN (1999–2000: 105).

²⁷ MORTENSEN (1999–2000: 116); vö. CRIVELLUCCI (1914: 3–4).

²⁸ Petrarca és Iustinus témájához részletesebben l. ERTL (2016) és ERTL (2020), további bibliográfiai hivatkozásokkal; Florus kapcsán pedig l. BILLANOVICH (1996a: 398–400); REEVE (1996: 333–341); BERTÉ (2000); HAVAS (2011: 356–378).

rajzait 1356-ban (Paris, BnF, Lat. 5816). Később sikerült megszereznie az értékes antigráfot is, amelybe számos jegyzetet írt az 1360-as évektől kezdve.²⁹ Aelius Spartianus Caracalla-életrajzában olvashatta azt a jeletet, amikor a római császár Alexandriában összehívta a népet a *gymnasium*ban, majd VIII. Ptolemaiosz Euergetész³⁰ példáját követve, lemészároltatta az életerős, harcképes férfiakat:

Inde Alexandriam petit, in gymnasium populum convocavit eumque obiurgavit; legi etiam validos ad militiam praecepit. Eos autem, quos legerat, occidit exemplo Ptolomei Evergetis [Evergitis *corr. in* Evergetis *interl.*], qui octavus hoc nomine appellatus est. (f. 71r, SHA 13 [Ant. Car.], 6, 2–3).³¹

Az egyiptomi uralkodó neve mellé, a jobb margóra Petrarca a következő jegyzetet írta: *De hoc require Iustinum Florumque*,³² mindenekelőtt Iustinushoz irányítva magát, aki *Epitomája* 38. könyvében (38, 8, 2–15) számol be Ptolemaiosz kegyetlen tetteiről. Problematikusabb azonban a Florusra tett hivatkozás, ő ugyanis egyszer sem említi *Epitomaejában* VIII. Ptolemaiosz Euergetészt.³³ Ennek ellenére meg vagyok győződve arról, hogy ez esetben Petrarcat nem az emlékezete csalta meg.

²⁹ Vö. PIACENTINI (2008: 62–71); MALTA (2014: 9, 1. j.), további hivatkozásokkal.

³⁰ Az egyiptomi uralkodóról (Kr. e. 170–116, megszakításokkal és társuralkodóként, illetve társuralkodókkal) I. RE, XXIII/46 (1959: coll. 1721–1736, 27. sz.).

³¹ Nem tudom megállapítani, hogy a szövegbeli korrekció Petrarcanak tulajdonítható-e. Másik kódexében (Paris, BnF, Lat. 5816, f. 35rb–va) nem kíséri glossza a passzust. A *Historia Augusta* általam használt kiadása: HOHL et al. (1965).

³² Vö. NOLHAC (1907: II, 55–56). Petrarca nem említi egy másik releváns forrást, Valerius Maximust, aki éppen egy *gymnasium*ban, VIII. Ptolemaiosz parancsára végrehajtott mérsárlást beszél el: Val. Max. 9, 2, ext. 5 (BRISCOE [1998]).

³³ Flor. 1, 44 (3, 9)-ben Ptolemaiosz ciprusi uralkodó (Kr. e. 80–58) szerepel, Flor. 2, 13 (4, 2), 55–60-ban pedig XIII. Ptolemaioszról, VII. Kleopátra társuralkodójáról (Kr. e. 51–47) olvashatunk, aki a meggyilkolt Pompeius fejét ajándékozta Iulius Caesarnak; vö. RE, XXIII/46 (1959: coll. 1755–1759, 34–35. sz.); HÖLBL (2001: 231–237). A források alapján és kronológiai okokból kizárható, hogy Petrarca összekeverte volna a három említett Ptolemaioszt. Florus művére az alábbi kiadás szerint hivatkozom: HAVAS–KOCH (2013). Petrarca a ciprusi Ptolemaioszról Valerius Maximus alapján (9, 4, ext. 1) beszél a *Seniles*-gyűjtemény egyik levelében: *Sen.* 6, 8, 139–140; XIII. Ptolemaiosz tetteit pedig a *De gestis Caesaris*ban beszéli el: *Gest. Ces.* 21, 36–37; 22, 3–4; 9–13; 17 és 19. Utóbbit meg-

A probléma megoldásához egy másik glossza nyújt támpontot, amelyet Petrarca az *Africa* 1. énekének 230–231. sora mellé jegyzett be, miközben átnézte és csiszolgatta eposzát, és amely másolatban maradt ránk egy késő 14. századi kéziratban (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Acquisti e doni 441): *Attende Florum in argumentis Livii* [...]. A jegyzetet kiadó Vincenzo Fera magyarázata szerint a költő egészen biztosan a *Periochae* néven ismert Livius-kivonatra hivatkozott (Liv. *Per.* 25), következésképpen a glossza arról árulkodik, hogy Petrarca, sok más kortársához hasonlóan, Florust hitte a *Periochae* szerzőjének is.³⁴ Ebből kiindulva nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy a Pal. lat. 899 széljegyzetének „Florusa” is ez utóbbi műre utal, egész pontosan Livius 59. könyvének kivonatára, amely érintőlegesen tárgyalja VIII. Ptolemaiosz Euergetész gaztetteit is.³⁵ Ezt a hipotézist pedig egy harmadik glossza is megerősíti.

A szakirodalomban *Virgilio Ambrosianó*ként emlegetett híres Vergilius-kódexében (Milano, Biblioteca Ambrosiana, A 79 inf.) Petrarca az alábbi formában olvashatta Serviusnak az *Aeneis* 1. éneke 12. sorához írt kommentárját: *URBS ANTIQUA FUIT* [...] *Et „antiqua” autem et „fuit” bene dixit; namque et ante LXX annos urbis Rome condita erat, et eam deleverat Emilius Scipio* [Scipio Aemilianus ed. Thilo–Hagen] [...]. A magyarázathoz Petrarca a következő megjegyzést fűzte: *Hec ystoria condite Carthaginis 72^{bus} annis antequam Roma est expresse apud Iustinum libro 18°. Ystoria autem delete nimis vulgata est apud omnes ystóricos, sed apud Livium et Florum precipue 51° libro* [...].³⁶ Vagyis Karthágó alapításának történetét Iustinus beszéli el a 18. könyvben (*Epit.* 18, 3–6), aki világosan megadja az esemény „pontos” időpontját is: 72 évvel Róma alapítása előtt (*Epit.* 18, 6,

említi továbbá a *Fam.* 5, 3, 20-ban; a *Rem.* 2, 21 [20], 14-ben és a *TC* 3, 15-ben, és utal rá a *Fam.* 22, 12, 16-ban és a *Mem.* 4, 4, 7-ben.

³⁴ FERA (1984: 65–66).

³⁵ Liv. *Per.* 59: *Ptolemaeus Euergetes cognominatus, ob nimiam crudelitatem suis invisus, incensa a populo regia clam Cypron profugit, et cum soror<i> eius Cleopatrae, quam filia eius virgine per vim compressa atque in matrimonium ducta repudiaverat, regnum a populo datum esset, infensus filium, quem ex illa habebat, <in> Cypro occidit caputque eius et manus et pedes matri misit.* Kiegészítések és kiemelések az eredetiben: WEISSENBORN et al. (1981).

³⁶ BAGLIO et al. (2006: II, 617, 611. glossza). Servius kommentárjának mértékadó kiadása: THILO–HAGEN (1881–1902).

9).³⁷ Az pedig, hogy az ifjabb Scipio Africanus hogyan pusztította el Róma riválisát, sok történetírónál megtalálható, mindenekelőtt „Liviusnál és Florusnál”, az 51. könyvben.

Ez utóbbi információt illetően ki kell javítanunk a glosszát kiadó Marco Petoletti hivatkozását, mely szerint Petrarca itt Livius 26. könyvének 46. fejezetére és Florus *Epitomaejára* utal (Flor. 1, 31 [2, 15], 14–18). Livius ugyanis a kérdéses helyen azt beszéli el, hogyan foglalta el az idősebb Scipio Carthago Novát, és kizárt, hogy Petrarca összekeverte volna a hispaniai várost a pun fővárossal, amint erről a 45–46. caput tartalmát összefoglaló glosszája is tanúskodik párizsi Livius-kódexében (Paris, BnF, Lat. 5690, f. 232rb): *Carthago nova expugnatur et capitur*.³⁸ Ugyanennyire valószínűtlen, hogy Florus *Epitomaejának* 51. könyvére hivatkozott volna, a szöveg hagyományban ugyanis a mű mindössze kettő vagy négy könyvre van felosztva.³⁹ A legkézenfekvőbb megoldás, ha a glosszát a *Periochaera* tett hivatkozásként értelmezzük, amelyet Petrarca Florus művének hitt, és amely Livius 51. könyvének kivonatában pontosan azt foglalja össze, hogyan foglalta el és rombolta le az ifjabb Scipio a pun fővárost, Karthágót.

Térjünk vissza elemzésünk kiindulópontjához. Miután sikerült azonosítanunk a Pal. lat. 899 glosszájának (*De hoc require Iustinum Florumque*) Iustinusát és „Florusát”, tudjuk, elsősorban mely forrásokban olvasott Petrarca a VIII. Ptolemaiosz Euergetész által elkövetett szörnyűségekről: a *Historiae Philippicae* 38. könyvének és Livius 59. könyvének kivonatában. Ez az információ lehetővé teszi, hogy biztosan azonosítsuk azt a három Ptolemaioszt, akiket Petrarca a *De remediis utriusque fortunéban* említ. A dialógus 1. könyvének 52. fejezetében (*De amico unico ac fideli*)⁴⁰ a Ráció egy sor olyan gáztettet vesz számba, amelyeket mitológiai és történelmi személyek a saját családtagjaik ellen követtek el:

³⁷ A *Rerum memorandarum libriben* (3, 85, 4–5) Petrarca utal rá, hogy a két város nagyjából egykorú volt.

³⁸ CICCUTO et al. (2012: 393, 647. glossza); vö. NOLHAC (1907: II, 14–33) és FENZI (2015).

³⁹ MARSHALL (1983).

⁴⁰ A Christophe Carraud által gondozott, filológiai szempontból megbízhatatlan kiadás szövegét (CARRAUD [2002]) három kézirat figyelembevételével ellenőriztem és javítottam: Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. Z. 475 (= 1660); Paris, BnF, Lat. 6496; Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, San Marco 340. A felsorolt kéziratok leírásá-

Cari, inquam, sunt parentes: nonne autem Iupiter Saturnum patrem regno [regno patrem *ed.*] expulit; Nicomedes Prusiam Bithinie regem, suum patrem consilia licet necandi filii agitantem, vita privavit; et Ptholomeus hinc Philopater dictus patre ac matre insuper et fratre occisis, ad ultimum et uxore Euridice interfecta regnum Egipti scortorum sic rexit arbitrio, ut nichil in regno proprium haberet preter nudum et inane regis nomen? Nonne et Horestes Clitemestram matrem, Agrippinam Nero, Antipater Thesalonicen interfecit? Cari filii: nonne Theseus Ypolitum castissimum, Philippus rex Macedonie Demetrium filium adolescentem optimum iussit occidi? Nonne et Ptholomeus alter, adversum pietati nomen et ipse quoque fedissimus rex Egipti duos, et Herodes rex Iudee unum, et Constantinus romanus [Romanorum *ed.*] imperator unum quoque Crispum filium interemit? Nonne Malcus dux Carthaginensium Carthalonem filium crucifixit? Quin et matres, quarum amor hinc intensior, hinc mitior sexus, in filios sevierunt: nota omnibus Medea, quid Laudice Capadocie regina que regnandi cupidine filios quinque mactavit? Cari, inquam, parentes; repeto enim, cari filii, cari fratres: at, ut uno exemplo omnis claudatur impietas, Phrates rex Parthorum omnium regum scelestissimus omniumque mortalium regnandi non cupiditate sed rabie furiisque actus Orodem senem et afflictum patrem, ad hec et triginta fratres suos, dicti regis filios, suumque insuper filium occidit, nequis superesset in Parthia qui regnaret. Sed vetusta hec: nunquid non et recentiore memoria inter patrem et filium de regno in Britannia certatum audivimus et nudiustertius inter fratres in Hispania decertari vidimus? Quanquam talium odiorum et maxime fraternorum crebra adeo et nova et vetera sint exempla, ut pene laboriosius sit exquirere qui amici fratres fuerint quam qui hostes, utrunque postponimus, remedia enim nunc, non exempla colligimus. Quid preterea? An non cari coniuges, care uxores? Sed interrogabis Agamennonem ac Deiphebum, et de vestris Claudium Cesarem ac minorem percontaberis Africanum: hi tibi quam cari fuerint uxoribus suis dicent. Contra vero Octaviam sciscitare et Arsinoen quid illa de Nerone suo, hec de suo sentiat Ptholomeo, illa de adoptivo, hec de naturali fratre, utraque de marito: illa quidem in se ipsa, hec in filiis experta testabitur. (*Rem.* 1, 52, 8)

hoz I. MANN (1971: 76, 132. sz.; 71, 89. sz.; 65, 32. sz.); MALANDRINO (2017: 331–333, 69. sz.); ERTL (2017: 41, 6. j.); a szöveghagyományról I. FEO (2003); PERUCCHI (2014: 85–140). Carraud-nál a fejezet címe *De amico unico et fideli*.

Az első Ptolemaioszt, akinek Petrarca a melléknevét is említi (*Ptholomeus hinc Philopater dictus*), a szövegkiadók és fordítók IV. Ptolemaiosz Philopatór egyiptomi uralkodó (Kr. e. 221–204) személyében azonosították;⁴¹ az ő tetteit a „humanizmus atyja” elsősorban Iustinus 29–30. könyvéből ismerhette. A másik két Ptolemaioszt illetően azonban a passzus magyarázói nem jutottak konszenzusra: Conrad H. Rawski és Christophe Carraud szerint Petrarca mindkétszer II. Ptolemaiosz Philadelphosz fáraóra (Kr. e. 285–246) utal, aki, miután száműzte első feleségét, I. Arsziñoét, feleségül vette saját nővérét, II. Arsziñoét.⁴² Ugo Dotti szerint azonban a másodikként említett és a *fedissimus rex Egipti* szókapcsolattal jellemzett Ptolemaiosz valószínűleg nem más, mint „a családtagjai ellen elkövetett kegyetlen gáztetteiről, köztük mostohahúga, Arsziñoé fiainak meggyilkolásáról híres Ptolemaiosz Keraunosz [...]”, a harmadik alakban pedig II. Ptolemaiosz Philadelphoszt ismerhetjük fel, aki, mielőtt száműzte volna első feleségét, I. Arsziñoét, Dotti tudomása szerint megölte annak három gyermekét.⁴³

Valójában azonban nincs adatunk arra, hogy II. Ptolemaiosz meggyilkoltatta volna első felesége gyermekeit,⁴⁴ Ptolemaiosz Keraunosz pedig nem Egyiptom, hanem Makedónia uralkodója volt Kr. e. 281 és

⁴¹ Róla l. *RE*, XXIII/46 (1959: coll. 1678–1691, 22. sz.).

⁴² RAWSKI (1991: II, 242, 4–5. és 7. j.; 243, 12. j.); CARRAUD (2002: II, 298). II. Ptolemaiosz Philadelphoszlól l. *RE*, XXIII/46 (1959: coll. 1645–1666, 19. sz.); I. Arsziñoéről *RE*, II/3 (1895: coll. 1281–1282, 25. sz.); II. Arsziñoéről *uo.* (coll. 1282–1287, 26. sz.).

⁴³ DOTTI (2013: I, 443, 3. és 6. j.; 445, 16. j.). Székely László 18. századi magyar fordításának kiadói Rawskit és Carraud-t követik az első két Ptolemaiosz azonosításában, de nem mondanak semmit a harmadikról: BÍRÓ et al. (2015: 531–532).

⁴⁴ II. Ptolemaiosz Philadelphosz és I. Arsziñoé három gyermekéről tudunk: Ptolemaioszt apja második felesége, II. Arsziñoé adoptálta, és III. Ptolemaiosz Euergetész néven Egyiptom uralkodója lett (Kr. e. 246–222); Lüsziimakhoszt Kr. e. 222 körül IV. Ptolemaiosz Philopatór minisztere, Szószibiosz ölette meg; Bereniké pedig a Szeleukida Birodalom uralkodójának, II. Antiokhosz Theosznak (Kr. e. 261–246) lett a második felesége, majd férje halála után annak első felesége, Laodiké parancsára gyilkolták meg. III. Ptolemaiosz Euergetészlől l. *RE*, XXIII/46 (1959: coll. 1667–1678, 21. sz.); Lüsziimakhosz haláláról *RE*, Reihe II, IIIA/5 (1927: coll. 1149–1152, 2. sz.: col. 1150); Berenikéről *RE*, III/5 (1897: coll. 283–284, 10. sz.); vö. HÖLBL (2001: 35; 46–48; 128); KERTÉSZ (2003: 336–337).

279 között,⁴⁵ így a passzusban említett három Ptolemaiosz közül csak az elsőt, IV. Ptolemaiosz Philopatórt sikerült a kommentátoroknak helyesen azonosítaniuk. Petrarca azonban támpontot nyújt a másik két uralkodó személyét illetően is. Kezdjük a harmadik Ptolemaiosszal, akinek a kilétét egyszerűbb megállapítanunk: valójában ő Ptolemaiosz Keraunosz, akit Dotti a másodikként említett Ptolemaiosszal azonosított, és akinek féltestvére és felesége, Arszi-noé gyermekei közül kettőt sikerült megöletnie,⁴⁶ ahogy azt Iustinus részletesen elbeszéli a 24. könyvben.⁴⁷ A sorban a második Ptolemaiosz pedig, a gyalázatos egyiptomi király (*fedissimus rex Egypti*), aki megölte két fiát, csak VIII. Ptolemaiosz lehet, akinek a mellékneve, Euergetész, vagyis Jótevő, valóban sértés az istenfélelemre, szeretetre, könyörületességre (*adversum pietati nomen*) nézve, ha felidézzük kegyetlen tetteit, köztük nővére fiának, illetve saját két fiának a meggyilkolását, amiről Petrarca ismét csak Iustinustól (*Epit.* 38, 8, 2–15) és részben a *Periochaeból* (*Liv. Per.* 59) értesült.

Összefoglalva, a Pal. lat. 899 glosszájában említett történetírók – Iustinus és a *Periochae* szerzője, akit Petrarca tévesen Florusszal azonosított – segítségével könnyen megállapíthatjuk a *De remediis* 1. könyvének 52. fejezetében szereplő három Ptolemaiosz valódi kilétét. Az említés sorrendjében: IV. Ptolemaiosz Philopátor, VIII. Ptolemaiosz Euergetész és Ptolemaiosz Keraunosz.

Források

ACCAME LANCILLOTTA 1988

M. ACCAME LANCILLOTTA, *Le postille del Petrarca a Quintiliano* (*Cod. Parigino lat. 7720*), Firenze, 1988.

⁴⁵ Róla l. *RE*, XXIII/46 (1959: coll. 1597–1599, 15. sz.).

⁴⁶ Ez az Arszi-noé lett később II. Arszi-noé néven II. Ptolemaiosz Philadelphosz második felesége és társuralkodója Egyiptomban. Első férjétől, Lüszimakhosztól, Nagy Sándor hadvezérértől, Thrákia, Kis-Ázsia és Makedónia uralkodójától három fia született: a két fiatalabbat, Lüszimakhoszt és Philipposzt sikerült Ptolemaiosz Keraunosznak, Arszi-noé második férjének megöletnie. A legidősebb fiú, Ptolemaiosz megmenekült, és Kr. e. 240-ben féltestvére, III. Ptolemaiosz Euergetész Telmesszosz városának élére nevezte ki, l. *RE*, XXIII/46 (1959: coll. 1596–1597, 13. sz.); vö. HÖLBL (2001: 35–36, 38). Kétséges, hogy II. Arszi-noének született-e fia a harmadik férjétől, II. Ptolemaiosz Piladelphosztól; amennyiben igen, még fiatalon meghalt.

⁴⁷ Iust. *Epit.* 24, 1–3, a Keraunosz melléknév: 24, 1, 1.

- BAGLIO et al. 2006 M. BAGLIO – A. NEBULONI TESTA – M. PETOLETTI (a cura di): *Francesco Petrarca: Le postille del Virgilio Ambrosiano*, voll. I–II, Roma–Padova, 2006.
- BERTÉ 2011 M. BERTÉ, *Petrarca lettore di Svetonio*, Messina, 2011.
- BILLANOVICH 1945 G. BILLANOVICH (a cura di), *Francesco Petrarca: Rerum memorandarum libri*, Firenze, 1945.
- BÍRÓ et al. 2015 BÍRÓ Cs. – LENGYEL R. – MÁTÉ Á. (s. a. r.), *Petrarcha Ferenc: A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól: Székely László fordítása (1760–1762)*, Szeged, 2015.
- BRISCOE 1998 J. BRISCOE (ed.), *Valeri Maximi Facta et dicta memorabilia*, voll. I–II, Stuttgart–Leipzig, 1998.
- BUFANO 1975 A. BUFANO (a cura di), *Opere latine di Francesco Petrarca*, voll. I–II, Torino, 1975.
- CARRAUD 2002 Ch. CARRAUD (éd.), *Pétrarque: Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune. 1354–1366*, voll. I–II, Grenoble, 2002.
- CICCUTO et al. 2012 M. CICCUTO – G. CREVATIN – E. FENZI (a cura di), *Reliquiarum servator: Il manoscritto Parigino latino 5690 e la storia di Roma nel Livio dei Colonna e di Francesco Petrarca*, Pisa, 2012.
- CREVATIN 2003 G. CREVATIN (a cura di), *Francesco Petrarca: De gestis Caesaris*, Pisa, 2003.
- CRIVELLUCCI 1912–1913
A. CRIVELLUCCI (a cura di), *Landolfi Sagacis Historia Romana*, voll. I–II, Roma, 1912–1913.
- CRIVELLUCCI 1914 A. CRIVELLUCCI (a cura di), *Pauli Diaconi Historia Romana*, Roma, 1914.
- DOTTI 2013 U. DOTTI (a cura di), *Francesco Petrarca: I rimedi per l'una e l'altra sorte*, voll. I–IV, Torino, 2013.
- FERA 1984 V. FERA, *La revisione petrarchesca dell'Africa*, Messina, 1984.
- GREEN 1991 R. P. H. GREEN (ed.), *The Works of Ausonius*, Oxford, 1991.
- HAVAS–KOCH 2013 L. HAVAS – H. KOCH (ed.), *P. Annii Flori Opera quae exstant omnia*, Debrecen, 2013².
- HOHL et al. 1965 E. HOHL (ed.) – Ch. SAMBERGER – W. SEYFARTH (ed. corr.), *Scriptores Historiae Augustae*, Leipzig, 1965.
- MARTELOTTI 1964 G. MARTELOTTI (a cura di), *Francesco Petrarca: De viris illustribus*, vol. I, Firenze, 1964.
- PACCA–PAOLINO 1996 V. PACCA – L. PAOLINO (a cura di), *Francesco Petrarca: Trionfi, Rime stravaganti, Codice degli abbozzi*, Milano, 1996.
- RAWSKI 1991 C. H. RAWSKI (transl.), *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul: A Modern English Translation of De remediis utriusque Fortune, with a Commentary*, voll. I–V, Bloomington–Indianapolis, 1991.
- RIZZO–BERTÉ 2006–2019
S. RIZZO – M. BERTÉ (a cura di), *Francesco Petrarca: Res seniles*, voll. I–V, Firenze, 2006–2019.

- ROSSI–BOSCO 1933–1942
V. ROSSI – U. BOSCO (a cura di), *Francesco Petrarca: Le Familiari*, voll. I–IV, Firenze, 1933–1942.
- SANTINI 1979
C. SANTINI (rec.), *Eutropii Breviarium ab urbe condita*, Leipzig, 1979.
- THILO–HAGEN 1881–1902
G. THILO – H. HAGEN (rec.), *Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina Commentarii*, voll. I–III, Leipzig, 1881–1902.
- WALTERS–CONWAY 1964
C. F. WALTERS – R. S. CONWAY (ed.), *Titi Livi Ab urbe condita*, tom. III, *Libri XXI–XXV*, Oxford, 1964.
- WEISSENBORN et al. 1981
W. WEISSENBORN – M. MUELLER (ed.), *T. Livi Ab urbe condita libri*, pars IV, *Libri XLI–XLV*. O. ROSSBACH (ed.), *Periochae omnium librorum. Fragmenta Oxyrhynchi reperta. Iulii Obsequentis Prodigiorum liber*, Stuttgart, 1981.
- ZANGEMEISTER 1882
C. ZANGEMEISTER (rec.), *Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII*, Wien, 1882.

Felhasznált irodalom

- ADAMIK 2009
ADAMIK T., *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Pozsony, 2009.
- BELLIENI 2010
A. BELLIENI, *Le postille del Petrarca a Cassiodoro, 'De anima' (Par. lat. 2201)*, *Studi petrarcheschi*, n.s. 23 (2010), 1–43.
- BERTÉ 2000
M. BERTÉ, *Floro (3, 10, 26) e Petrarca: un esempio di riscrittura*, *Rivista di filologia e di istruzione classica*, 128 (2000), 56–91.
- BERTÉ 2009
M. BERTÉ, *Petrarca e le Philippicae: la lettura del Par. lat. 5802*, *Studi medievali e umanistici*, 7 (2009), 241–288.
- BILLANOVICH 1996a
G. BILLANOVICH, *Petrarca e gli storici latini (1974)*, in: *Petrarca e il primo umanesimo*, Padova, 1996, 377–458.
- BILLANOVICH 1996b
G. BILLANOVICH, *Petrarca e il Breviario di Rufo Festo (1953)*, in: *Petrarca e il primo umanesimo*, Padova, 1996, 185–186.
- BILLANOVICH 1996c
G. BILLANOVICH, *Un nuovo esempio delle scoperte e delle letture del Petrarca: L'Eusebio-Girolamo-PseudoProspero (1954)*, in: *Petrarca e il primo umanesimo*, Padova, 1996, 187–236.
- CHERCHI 2005
P. CHERCHI, «*Quosdam historicos*» (*Rer. mem. lib.*, III 12), *Studi petrarcheschi*, n.s. 18 (2005), 159–162.
- CHIESA 2001
P. CHIESA, *Storia romana e libri di storia romana fra IX e XI secolo*, in: C. Alzati – G. Andenna et al., *Roma antica nel Medioevo: Mito, rappresentazioni, sopravvivenze nella 'Respublica Christiana' dei secoli IX–XIII. Atti della quattordicesima Settimana internazionale di studio (Mendola, 24–28 agosto 1998)*, Milano, 2001, 231–258.
- DE CAPUA 2012
P. DE CAPUA, *Compendiare la storia*, in: D. Coppini – M. Feo (a cura di), *Petrarca, l'umanesimo e la civiltà europea: Atti del*

- Convegno Internazionale (Firenze, 5–10 dicembre 2004), voll. I–II, Firenze, 2012, vol. I, 449–506.
- DELISLE 1897 L. DELISLE, *Notice sur un livre annoté par Pétrarque (Ms. Latin 2201 de la Bibliothèque Nationale)*, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques, 35/2 (1897), 393–408.
- ERTL 2016 ERTL P., *Petrarca és Iustinus*, Dante Füzetek, 13 (2016), 162–204.
- ERTL 2017 P. ERTL, *Note sulle fonti del De remediis utriusque fortune*, Studi petrarcheschi, n.s. 30 (2017), 39–85.
- ERTL 2020 P. ERTL, *Per Petrarca e Giustino*, Petrarchesca, 8 (2020), 11–37.
- FENZI 2015 E. FENZI, *Le postille al Livio Parigino e le vite non romane del De viris romano*, Humanistica, 10/n.s. 4 (2015), 13–35.
- FEO 2003 M. FEO, *La nota penetrata nel testo (Rem., II 78)*, in: M. Feo (a cura di), *Petrarca nel tempo: Tradizione lettori e immagini delle opere. Catalogo della mostra (Arezzo, Sottoc chiesa di San Francesco, 22 novembre 2003 – 27 gennaio 2004)*, Pontedera, 2003, 396–405.
- FERA 2012 V. FERA, *I libri peculiare s*, in: D. Coppini – M. Feo (a cura di), *Petrarca, l'umanesimo e la civiltà europea: Atti del Convegno Internazionale (Firenze, 5–10 dicembre 2004)*, voll. I–II, Firenze, 2012, vol. II, 1077–1100.
- HAVAS 2011 HAVAS L., *Florus: Az organikus vilá gkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, 2011.
- HÖLBL 2001 G. HÖLBL, *A History of the Ptolemaic Empire*, transl. T. Saavedra, London – New York, 2001.
- KERTÉSZ 2003 KERTÉSZ I., *A hellénizmus*, in: Németh Gy. (szerk.), *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*, Budapest, 2003³, 257–362.
- MALANDRINO 2017 A. MALANDRINO, *I codici petrarcheschi latini della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia*, Roma–Padova, Antenore, 2017.
- MALTA 2008 C. MALTA, *Introduzione*, in: C. Malta (a cura di), *Francesco Petrarca: De viris illustribus. Adam–Hercules*, Messina, 2008, VII–CCIX.
- MALTA 2014 C. MALTA, *Storici e storia nella riflessione petrarchesca. Il problema del canone*, Studi medievali e umanistici, 12 (2014), 9–70.
- MALTA 2015 C. MALTA, *L'ultimo tempo della meditatio historiae. Per la vicenda redazionale del terzo Triumphus Fame del Petrarca*, Studi medievali e umanistici, 13 (2015), 9–114.
- MANN 1971 N. MANN, *The Manuscripts of Petrarch's «De remediis»: A Checklist*, Italia medioevale e umanistica, 14 (1971), 57–90.
- MARSHALL 1983 P. K. MARSHALL, *Florus*, in: L. D. Reynolds (ed.), *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford, 1983, 164–166.

- MORTENSEN 1999–2000 L. B. MORTENSEN, *The Diffusion of Roman Histories in the Middle Ages. A List of Orosius, Eutropius, Paulus Diaconus, and Landolfus Sagax Manuscripts*, *Filologia mediolatina*, 6–7 (1999–2000), 101–200.
- NOLHAC 1907 P. DE NOLHAC, *Pétrarque et l’humanisme*, tom. I–II, Paris, 1907².
- PERUCCHI 2014 G. PERUCCHI, *Petrarca e le arti figurative: De remediis utriusque Fortune, I 37–42*, Firenze, 2014.
- PIACENTINI 2008 A. PIACENTINI, «*Se miscere cum magnis mira arte*». *L’Historia augusta, il De remediis e le lettere Senili*, *Studi petrarcheschi*, n.s. 21 (2008), 1–80.
- REEVE 1996 M. D. REEVE, *Recovering Annotations by Petrarch*, in: G. Albanese, R. Bessi et al., *Il Petrarca latino e le origini dell’umanesimo: Atti del Convegno internazionale (Firenze, 19–22 maggio 1991)*, Firenze, 1996, 333–348.
- REYNOLDS 1983 L. D. REYNOLDS, *Eutropius*, in: L. D. Reynolds (ed.), *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford, 1983, 159–162.
- RICO 1974 F. RICO, *Petrarca y el «De vera religione»*, *Italia medioevale e umanistica*, 17 (1974), 313–364.
- ULLMAN 1973 B. L. ULLMAN, *Petrarch’s Favorite Books (1923)*, in: *Studies in the Italian Renaissance*, Roma, 1973², 113–134.

Authors of *epitomae* and *breviarii* from the late Imperial period in Petrarch’s glosses

The article focuses on two of Petrarch’s glosses. The first one, which accompanies a passage of Livy in the manuscript of Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 5690, attests that the “Father of Humanism”, in one of his codices now lost or not yet identified, could actually read the Historia Romana of Paulus Diaconus under the name of Eutropius. The other one, written in the manuscript of the Historia Augusta, Vatican Library, Pal. lat. 899, offers a new proof that Petrarch attributed the authorship of the Periochae of Livy to Florus.

Keywords: Petrarch’s glosses, Eutropius, Paulus Diaconus, Florus, *Periochae*